

Gondolatok a Gömör-kódex újabb kiadása kapcsán*

A Régi Magyar Kódexek (RMKód.) című sorozat, mint ismeretes, annak idején azzal a célkitűzéssel indult, hogy korai, XV–XVI. századi kódexeink fakszimiléit és átírt szövegeit kommentárokkal viszonylag rövid időn belül tegye közzé. A Nyelvelméletár kötetei ugyanis nem tartalmaztak fakszimilét, s a legtöbb kódexünk csak ebből a már (részben) elavult, a XIX. század végén, a XX. század legelején készült és nehezebben hozzáférhető kiadásból volt tanulmányozható. A későbbi kódexkiadás-sorozatok közül pedig az Új Magyar Nyelvelméletárban csak egy (BécsiK. Bp., 1917.), az 1942-ben indult Codices Hungariciben pedig 1988-ig kilenc kötetben nyolc kódexünk jelent meg. A gyorsabb megjelenítés érdekében a RMKód. útnak indítói, az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke, valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaság (személy szerint BENKŐ LORÁND, E. ABÁFFY ERZSÉBET, KOROMPAY KLÁRA és mások) úgy gondolták, azt is vállalják, hogy – amint azt az ApMélt., a RMKód. 1. szám (Bp., 1985. [1986.]) Bevezetésében PUSZTAI ISTVÁN írta – kevesebb anyagi eszközt felhasználva szerényebb kivitelben teszik közzé kódexeinket. A vállalkozás sikerét mutatja, hogy a RMKód. most a 30. köteténél tart, s közben az az öröndetes változás történt, hogy az MTA Nyelvtudományi Intézete szintén csatlakozott a munkálatokhoz, s a kiadás feltételei és lehetőségei is bővültek, ami a kötetek kiállításának a minőségén s többnyire a kommentárok terjedelmén szintén meglátszik. Ugyancsak öröndetes, hogy közben több „külső” munkatárs is bekapcsolódott a munkába, így például N. ABÁFFY CSILLA, az MTA Könyvtárának munkatársa vagy a kolozsvári, egy ideig ma-

---

* Vö.: Gömör-kódex 1516. A nyelvelmélet hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Az előkészítő munkacsoport tagjai HAADER LEA, MADAS EDIT, PAPP ZSUZSANNA, PUSZTAI ÁGNES. Közzéteszi, és a bevezetést írta HAADER LEA és PAPP ZSUZSANNA. A jegyzeteket készítette PAPP ZSUZSANNA, HAADER LEA. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Bp., 2001. 798 lap (Régi Magyar Kódexek 26. szám). Az irodalomjegyzékben l. HAADER LEA – PAPP ZSUZSANNA 2001. – E cikk: Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 62.

gyarországi ösztöndíjon lévő T. SZABÓ CSILLA. Nemegy kötet pedig a kodikológus, művelődés- és irodalomtörténész MADAS EDIT (OSzK–MTA) szakértelmét hasznosíthatta. (Esetenként még tovább is lehetne bővíteni ezt a kört, liturgiai, egyháztörténeti kérdésekben például teológusok, az egyházi zenével foglalkozók bevonásával, illetve irodalmárokkal, verstanosokkal való konzultációkkal.) Mindenesetre elmondhatjuk, hogy a RMKód. – a nyelvészetén kívül a művelődés-, az irodalom-, az egyháztörténet és más rokon tudományok nagy hasznára is – ma (a közelesen befejeződő, más jellegű SZT.-vel együtt) a magyar nyelvtörténeti kutatások legfontosabb és a magyar nyelvtudomány egyik legfontosabb sorozata lett (a RMKód.-ról l. még pl. SÁROSI 1989.). A fentieket a GömK.-et ismertetve – amely az MTA Nyelvtudományi Intézetének Nyelvtörténeti és Dialektológiai Osztályán készült – azért bocsátottam előre, mert a RMKód. értékeit a GömK. kiadásáról írva szépen meg lehet mutatni, s egyben ez a kódexkiadás sok mindent magába foglalt, sőt szerintem be is tetőzött az eddigi hasonló kutatásokból.

Az RMKód. s a GömK. kapcsán is külön érdemes kitérni a faksimilék közlésének a jelentőségére. Ezek tanulmányozhatósága a szakemberek szélesebb körének és az érdeklődőknek nemcsak egy korszak paleográfiai jellegzetességeinek a tanulmányozását teszi lehetővé, hanem így az egyes másoló kezek, a köztük lévő (esetenkénti) kapcsolatok vizsgálatára is jobb mód nyílik, az eddigi eredmények, az új elgondolások pedig jobban szemléltethetők és kontrollálhatók. A GömK.-et például VOLF (1882/1884: XXIII–XXVI) szerint kilenc, KNEI ZSA (1952 *passim*) szerint tíz kéz másolta, HAADER és PAPP pedig tizenegy kezét különíti el, nem sorolva a kódexírók közé a címlapot készítő XVI. század végi kezét (100; irodalommal – a továbbiakban a zárójelben lévő pusztá szám a GömK. ismertetett kiadásának, pontosabban az abban lévő Bevezetésnek a lapszámára vonatkozik). HAADER (1996/1997.; 1998.) láthatóan hosszan tusakodott e kérdéssel, az egyik esetben egy számomra szimpatikus szubjektív megjegyzéssel is utalva a nehézségekre: „(Természetesen tévedhetek, és a szöveg is kevés)” (1996/1997: 49). Később pedig a GömK. kezeinek tanulmányozása kapcsán arra a következtetésre jutott, hogy a kódex 5. keze, a PéldK. 3. keze és a CornK.-ben a Ráskay Lea szövegei fölé írt rubrikák írója ugyanaz, egy a kódexírásban gyakorlott személy, aki nyilván más, elveszett szövegeket is másolt. S TÍMÁR KÁLMÁNNAK ahhoz a véleményéhez csatlakozva, miszerint a GömK. nagy részét másoló és megjegyzéseiben betegségére panaszkodó soror Katerina és a DomK.-ben Ráskay Lea által említett 1517-ben elhunyt vén soror, Legény Kató bizonyára ugyanaz az apáca, e tényeket összerakva és továbbgondolva egy Nyulak szigeti scriptórium műhelyszerű tevékenységére következtet (HAADER 2004.). A kézírások vizsgálatába mind a GömK.-kiadásában, mind az említett cikkekben PAPP, illetve HAADER nemcsak a paleográfiát, hanem kifejezett nyelvészeti szempontokat is bevon (hangjelölés, a sorvégi elválasztás módja, szövegtagolás, nyelvjárás, hibatipológia). Az itteni kódexmásolóknak, mint HAADER (2004: 200) írja, Ráskay Lea lehetett vezető egyénisége. Egyfajta kódexmásoló műhely gondolatának a felvetése a Nyulak szigetén (valamint másutt) gyümölcsöző gondolat, amittől még további eredményeket várhatunk. Szóba kerülhet például netán más (közele) kolostorral való kapcsolat, illetve kérdezem: a nagyjából azonos időből való Winklk. (1506.) és az ApMélt. (1521.), amelyeket a szakirodalom leginkább szintén a Nyulak szigeti dömés apácákhoz köt, hogyan kapcsolható, hozzá kapcsolható-e az említett műhelyhez?

A faksimilék olykor stílustörténeti vagy egyéb nyelvtörténeti kérdésekhez is adalékokkal szolgálhatnak. Kódexeink ismert stílusjegye, hogy gyakran használnak hosszabb és/vagy grammatikailag „túlbiztosított” szóalakokat. A GömK. 236. lapján, mint a lábjegyzet is megjegyzi, jól látszik, „hogy a scriptor először az *irgalmas* szót írta le, utána egészítette ki a *sagos* toldalékkal”. Vagy: a 298. lapon a *mondan* szóban „a szóvégi *n* a scriptor utólagos beírása”. Talán ide vonható még a 170. lapon a „cristusnak zent <la> kenjad” szerkezet

írás hibája is. Itt föltehetjük, hogy tévedésekor a másoló a négy, illetve három sorral fentebbi „Tekench az zentseges labajñ valo zent sebejre” résznek megfelelő helyre nézett, s az eredetiben lévő – általa *zentseges*-re bővített – *zent* szó után kezdte volna újra leírni a *labajñ*-t. (S megemlítem, hogy pl. a VitK. 104-en is a *Haragbol Haragoffagbol*-ra van javítva.) A 72. lapon a *menden* szó első *e*-je fölé meg például egy *i* betűhöz hasonló jelet írt a scriptor, ami föltehetőleg arra mutat, hogy ebben a szóban akkor már az *i*-s alak lehetett az elterjedtebb. A 3. lábjegyzet utal is a két sorral lentebbi *mjnden* formára, ami a javított szó felett két sorral ugyancsak megtalálható. A GömK., illetve annak 8. keze ugyan az *i* hangot általában *j* (*y*)-nal jelöli, de az *i*-vel való leírás szintén előfordul, s ez a kisebb alakú betű egy sorközi betoldásra nyilván alkalmasabb is volt. (Hasonló betoldás a GömK. 115-ön az *egiesegnek* szóban eredetileg a *g* betű felé írt *i*, holott a 8. kéz a *gy* hangot általában, ugyanazon a lapon pedig mindig *g*y betűvel jelöli: *kegyetlen*, *nagysagat*, *kegyes*.) Egyébként Debrecenben a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában van egy kolligátum (száma F 540), s ebben Petrus Martyr (eredeti nevén Pietro Martire Vermigli) olasz származású reformátornak, zürichi professzornak egy Zürichben 1564-ben megjelent latin nyelvű munkája, amely Sámuel két könyvét fordítja le és magyarázza (In duos libros Samuelis Prophetæ...). A könyv említett példánya egy bejegyzés szerint a következő évben már Tokajban volt. Számunkra különleges jelentőségét pedig az adja, hogy a lapok széleire Sámuel első könyve szövegének és a kommentároknak jó részét egy kéz magyarul is beírta, s ez a helyesírás eltérő voltától és a szöveg esetenkénti kisebb különbségeitől eltekintve megegyezik a Vizsolyi Biblia fordításával. A kézirásos bejegyzések némileg lazább, a bejegyző egyéni nyelvhasználata nyilván jobban követő közegeben általában *mend* és *ment* van, az elterjedtebb, normaszzerűbb nyelvhasználatot követő Vizsolyi Bibliában viszont *mind* és *mint*.¹

A kódex-faksimilek nekem többek között abban is segítségemre voltak, hogy korai rövid szövegemlékeink szerintem szinte biztos vagy valószínű-föltehető íráshibáival megalapozottabban számoljunk. Tudniillik a faksimilek jól mutatják a korábbi írásmódban lehetséges és olykor el is követett másolási hibákat. Így például a HB.-ben általam feltett *unutte* (*o: ununei*) ’sajátjai, választottjai’ íráshiba lehetőségét támogatja a GömK. 42: *istenth* szava („Az *n* feltehetően *t*-ből javított betű ... a javítás esetleg nem a scriptor kezétől való”) és a 306-on lévő *vevttel* („a *tt* betűkön feltehetően *n*-ből való javítás nyomai láthatók”) is. Az ÓMS. *kyniuhhad* (*o: kyniuhhed*) nem ’kinyújtsad, kivonjad’, hanem ’könnyítsd’ (erre NÉGYESY és MARTINKÓ is gondolt) és a *therthetyk* (*o: thethetyk*) nem ’kitör, kifakad’, hanem ’láttatik’ (ezzel már NÉGYESY is számolt) másolási hibáit pedig a GömK. 53: *frater* („A *frater* szóban az *e a*-ból javított betű”), a GömK. 60: *Pater* (a *t r*-ből javított betű), 96: *evremeert* („a második *r t*-ből javított betű”) és a 97–98: *en* || *Gemet* („a szövégi *t r*-ből javított betű”) szava is (l. pl. A. MOLNÁR 2005a: 62, 99, 112; irodalommal).

Föltehetőleg abból ugyancsak érdekes következtetés vonható le, hogy a 73. lapon a „hogi ez <letnek> te zent fjadnak” szövegrészben az *letnek* szó piros tintával át van húzva. Ez a hibajavítás több lehetőségre mutathat. Vagy arra, hogy a GömK.-et, pontosabban e részét

¹ Az értékes kötetre IMRE MIHÁLY talált rá, és fel is dolgozta egy bevezetést, szövegközlést, jegyzeteket, valamint faksimileket tartalmazó könyvben (l. IMRE 2006.). IMRE azt állapítja meg, hogy a beírások nyilván a Vizsolyi Biblia eddig lényegében ismeretlen fordítói előmunkálatai közé tartoznak. Bár a kommentár, a közlés igen alapos, és az érvelés is meggondolkozgat – többen egyet is értenek vele –, szerintem a beírásoknak és a Vizsolyi Bibliának a viszonya még tovább vizsgálendő. Magam úgy gondolom, hogy a bejegyzések tevője inkább a saját nyelvhasználatának, stílusának és szükségletének megfelelően lényegében a Vizsolyi Bibliából, föltehetőleg annak hanai kiadásából másolt. Illetve esetleg még az képzelhető el, hogy a beíró egy a Vizsolyi Biblia forrásául szolgáló kéziratot használt. (Ezekre a kérdésekre másutt még visszatérek.) Az említett *mind* ~ *mend*, *mint* ~ *ment* alakokra l. IMRE 2006: 95, 122, 131, 140, 146.

egy nagyobb méretű kódexből másolták (ill. talán arra, hogy közben elhajtódott a lap). A 71. lap alján az előző, egy szintén áldozás előtti imában áll ugyanis egy *Hogý ez életnek* szerkezet, amely a 72. lapon az *Vtanna* szóval folytatódik, s meglehet, hogy a scriptor szeme az „eredetiben” erre a hasonló helyre tévedt, és először az itteni (*Hogý*) *ez* után folytatta a másolást, majd észrevéven tévedését áthúzza a hibás folytatást. Vagy az is elképzelhető, hogy a scriptor által átvett szöveg felett a forrásban egy (ide) be nem másolt másik szövegrész állt, s ebben szerepelt a hasonló tévedés okaként megjelölhető *hogý ez életnek utáná* szerkezet. A GömK. 73-on lévő ima megfelelőjéül jelölt WinklK. 260 lentebbi része felett ugyanis Szent Brigitta 15. imája végének egy olyan változata olvasható, amelyben előfordul az említett szerkezet: „*hogh ez életnek vtanna een kegemes ees ergalmas vram Jhesus christus ... Eerdomlielek teghødeth lathný ees dicheerný ørøkwl ørøkke*”. Végül a másolási hiba esetleges harmadik okaként azt említem, hogy az *ez életnek utáná* a másoló által ismert, használt formulaszerű kifejezésként kezdett volna benyomulni, megjelenni, a GömK. 73-on lévő (másik) áldozási ima egy hasonló részében. Egyébként hátrább (98–128) a GömK.-ben is megvan Szent Brigitta 15 imája, s – másik öt kódexünkkel (CzechK., PozsK., GyöngyK., LázK., ThewrK.) szemben – az utolsó ima végén itt (121), valamint a KrizaK. 63-on ugyancsak szerepel a *hogý ez életnek vtanna* szövegrész. Az a nézet, hogy a WinklK., a GömK., illetve a KrizaK. Szent Brigittának tulajdonított imaszövegei kapcsolatban vannak egymással, már a korábbi szakirodalomban elhangzott (70–1); érdekes azonban, hogy a GömK. egy más szövegének másolási hibája is ennek a kérdésnek az irányába mutathat. (A GömK. Brigitta-imáinak a problematikájával HAADER szintén foglalkozik, erről l. később.) A GömK. 73-on három sorral lentebb egy másik másolási hiba is van. A *b'w'neýmnek* szó után a *mý* betűk állnak, amikhez még egy megkezdett a csatlakozik, de ezeket a scriptor pirossal szintén áthúzza (vö. 3. lábjegyzet). Erre a hibára a két sorral fentebbi *zent testenek mýata* szerkezet adhat magyarázatot: a másoló először bizonyára a *testenek* szó hasonló *nek* végére tekintve folytatta a leírást. Katerina soror figyelmetlenségeit a 73. lap aljára tett rubrumos megjegyzése is indokolhatja: „igen faý feýem”.

Édekes az a másolási hiba is, amit a kódexbe az 1555-ben író 2. kéz ejtett a 4. lapon: „artatlan Iesus mý erettwnk zenweded az naǵkesereweges keenth <halalth> halath adok teneked ýo ýesus *et cetera*”. Először a scriptor a *kín* (*kenth*) szó után nyilván azért írta le a *halál* (*halalt*) szót, mert megszokta, sokszor mondta és hallotta is e két szót együtt, úgyhogy ezt a szinonimákból álló ismert szópárt mintegy automatikusan asszociálta és írta le. Majd azonban észrevette, hogy a *kenth* szó után új mondatot kezdve a *halát adok* jön. Később már nem is tévesztett: hasonló helyzetben az 5., a 6. és a 8. oldalon már pont (.), a 7-en és a 9-en pedig vessző kerül a *kenth* után, illetve a 8. lapon nagybetűvel is kezdődik a *Halat* szó. Azt, hogy a *kín* (és) *halál* szerkezet, szinonimákból álló szópár az (akkori) magyar egyházi nyelvhasználatban már formula, egyfajta panel, az is mutatja, hogy ugyanezekben az imákban lentebb a 4. lapon egyszer, az 5-től a 9-ig lapig pedig laponként kétszer is előfordul: például, 4: „Oowram ýesus emlekezem megh Az masodýk wtadon walo zenth *kenodrol halalodrol*”. A szópár formula voltát ugyancsak igazolja, hogy noha fordításkor természetesen megfelelő hasonló latin szópárnak is, de az szintén előfordul, hogy ezzel a szópárral a magyar egy latin szót ad vissza: „*gaudentes de morte et passione: øruluen az ø kennayn es halalan* (WeszprK. 96). | *passionis Christi: criftufnak ... kenyanak halalanak* (CornK. 50v)” (M. NAGY 2003: 176). S néhány hasonló adat még a TihK.-ből, 121: „es *ken halal* zenuedefebe” (az ilyen szerkezetekből forrt össze a *kínhalál* összetett szavunk), 124, 255 stb. A HorvK. 38 egy íráshibája talán ugyancsak ide vonható: „mykoron az <halal leg> *keen* legen keserev”. Itt a hibát megint csak a két szó tudati összekapcsolódása okozhatta, illetve az ugyancsak elképzelhető, hogy ezúttal egy *kín halál* (*legyen keserű*) mondatot, szerkezetet egyszerűsített le a másoló, először viszont a szópár második tagját kezdte volna írni.

Rátérve a HAADER–PAPP-féle GömK.-kiadás konkrétabb ismertetésére, az a RMKód.-sorozat többi tagjához hasonlóan Bevezetéssel (7–134) kezdődik. Már előljáróban elmondhatjuk azonban, hogy ilyen részletes kommentárt még egyik kódexünkhöz sem írtak. A szerzők felhasználják és összefoglalják az eddigi szakirodalmat, s azt számos új eredménnyel, megfigyeléssel, adattal egészítik ki. A legelső, alcím nélküli lap röviden a leglényegesebb információkat adja meg a kódexről, amikre a Bevezetés további részeiben a szerzők majd bővebben ki is térnek. A GömK. jelenleg az Országos Széchényi Könyvtárban van, először VOLF GYÖRGY (1882/1884.) adta ki a Nyelvemléktár 11. kötetében, de a latin nyelvű Margit-officiumot nem közölte, csak lábjegyzetben utalt rá; stb. „A kódex leírása” című fejezetben (8–18) PAPP ZSUZSANNA részletesen és szakszerűen külsőleg mutatja be a GömK.-et. Erről – és a többi fejezet tartalmáról is – itt csak röviden és hiányosan szólhatok. A kötés vizsgálata azt mutatja, hogy eredetileg a mai 11. lap lehetett az első, amit egy hajdani possessorbejegyzés ugyancsak jelez. VOLF szerint a második bekötéskor kerülhetett valahonnan a kódex végéről az elejére a mai első ív, valamikor pedig az első és a hatodik levél közé négy, más papíryanagból való levelet (3–10. lap) kötöttek be, amelyen 1555-ben írt szöveg áll. A kódex két fő vízjele a mérleg és a kalap, az előbbi egyes és kettős körbe foglalva is. Teljes alakjukban ugyan sehol sem fordulnak elő, de a látszó részletekből összeállíthatók; egy-egy ilyen rekonstrukciót láthatunk is. A vízjelkatalógusok szerint az ilyen vízjelek főleg észak-itáliai papírmalmokhoz köthetők, a mérleges vízjeleknek pedig – a gyakori magyarországi előfordulás miatt – a hazai eredete szintén föltehető. PAPP TÍMÁR KÁLMÁNra hivatkozva mondja, hogy a margitszigeti kódexek (MargL., DomK., WinkIK. stb.) legáltalánosabban előforduló vízjele a mérleg egyes vagy kettős körben, különféle változatokban. Mellékesen jegyzem meg, hogy a MargL. (RMKód. 10. szám) bevezetőjében ezt nem említi, hanem néhány vízjel(részlet) ábráját közli, és azt írja: „egységes, határozott alakú vízjelet nem sikerült megállapítani” (uo. 9). A GömK. lapjai ott a legelhasználódottabbak, ahol gyakran kézbe vették, forgatták őket, így a hajdani első lap (a mai 11.), a Szent Brigitta tizenöt imáját, valamint az Árpád-házi Szent Margit (latin nyelvű) zsolozsmáját tartalmazók.

A kódex történetéről szintén szakszerű, pontos bemutatást kapunk, HAADER LEA ír róla külön fejezetben (18–24). Ami a keletkezés idejét illeti, a 8. kéz, a másutt magát többször megnevező soror Katerina az 58. lapon ezt kivételes pontossággal adja meg. A mai módon jelezve a dátumot, a másolást 1516. augusztus 12-én reggel hét órakor kezdte. Mivel azonban az 53. lap egy üresen maradt helyén azt is megjegyzi, hogy az előtte lévő lapokat a következő Magnificattal együtt Tetemy Pál (nagy)vázsonyi vikárius írta, a kódexet először – nem vizsgálva meg alaposan – Tetemy Pál munkájának, sőt pálos eredetűnek is tartották. A GömK.-ben lévő bejegyzések és egyéb adatok azt mutatják, hogy a GömK. is a többi margitszigeti kódex útját járhatta be. A török elől menekülő apácák előbb Nagyváradra, majd Nagyszombatba vihették, ahol aztán a klarissza apácákhoz költöztek, onnan pedig a pozsonyi klarisszákhoz, ahova a kódexeiket is minden bizonnyal magukkal vitték. S azok nyilván ott is voltak II. Józsefnek a pozsonyi klarisszák kolostorára is vonatkozó felosztató rendeletéig. A kódex névbejegyzései is, mint HAADER megjegyzi, „egyértelműen arra utalnak, hogy a kódex az apácákkal Nagyszombatból elkerült Pozsonyba” (22). A kódex 1821-ben került elő, ekkor kapta ajándékba a Széchényi Könyvtár Gömör Károly pesti gyógyszerésztől. A kódexet 1835-ben, illetve 1852-től a szakirodalom róla nevezte el (erre l. 7). A 63. és 64. lap fakszimiléje azért hiányzik a kiadásból, mert ezeket a lapokat később valaki kitépte, az első, az 1882-es kiadásakor még megvoltak. A GömK. 46. lapján egy férfikézre valló tízoros latin nyelvű bejegyzés van, amely egy Bécsben 1575-ben történt nagy pestisjárványra vonatkozik. Ezzel kapcsolatban annyi kiegészítést tehetünk, hogy itt a bejegyzés utolsó mondata („Hoc genus demoniorum non eycitur nisi Ieiunio et oratione frequenti.”)

a Máté 17: 21-nek felel meg (és vö. még Márk 9: 29): „hoc autem genus non eicitur nisi per orationem et ieiunium” (Vulgata, ott 20. vers). Az illető bibliai helyen egy holdkóros, pontosabban egy epilepsziás fiú meggyógyításáról van szó, akiből Jézus kiűzte az ördögöt, s a vonatkozó mondat a revideált Károlyi-féle fordítás szerint a következő: „Ez a fajzat pedig ki nem megy, hanemha könyörgés és böjtölés által”. HAADER Sylvester pápa tizenhárom miséjének (ez a GömK. 10-en töredékben van meg) az elmondatásához társuló ígéretekre vonatkozó későbbi kéz által tett kódexbejegyzés kapcsán (*Ezek heába valo szók*) protestánsokra, illetve esetleg Gömörly Károlyra is gondolva – de egyáltalán nem kizárva katolikus bejegyzőt sem – azt írja, hogy jó lenne pontosabb adatokat ismerni Gömörly személyéről, vallási hovatartozásáról (23–4). Gömörly Károlyról lentebb, egy az ismertetés végén álló kitekintésben írok.

A Bevezetés következő, széles körű filológiai tájékozottság és tájékozódás alapján megírt fejezetének címe „A kódex tartalma” (24–37; szerzője HAADER LEA). Mint itt olvashatjuk, a GömK. személyes használatra készült domonkos imakönyv, amelynek szövegei a kései misztika, valamint a népi vallásosság jegyeit mutatják. Az imák egynegyede a passziomisztika körébe tartozik. A szakirodalom egy részének véleményével szemben a kódex nem tudatos összeállítás, a különböző kezek a maguk számára fontos imádságokat írták bele. A Tetemy Pál vikárius, tehát magasabb egyházi funkcióban lévő személy által másolt szövegek liturgikusabbak (János evangéliumának kezdete, Lukácsból az angyali üdvözlés, a Te Deum, a Magnificat). Noha a GömK. domonkos imakönyv, mivel azonban az imakincs azonos kultúrkörben térben és időben egyetemes jellegű, terjed és variálódhat, a kódexben nemcsak a domonkosokhoz köthető imák vannak, amit a más magyar kódexekkel érintkező szövegrészletek száma is mutat. Ez – a Tetemy másolta általánosan használt szövegeket nem figyelembe véve – a következő: ThewrK. 14, PeerK. 9, LobkK. 6, CzechK. 5, LázK. 5, WinklK. 4, GyöngyK. 4, KrizaK. 2, NagyszK. 2, s közülük csak a ThewrK., a WinklK. és a KrizaK. bizonyítottan domonkos eredetű. Egyébként „a XV. század végén és a XVI. század első harmadában a Nyulak szigeti kolostorban (és más magyar szerzetesházakban is) ugyanazokat az imádságokat mondták, mint a német (olasz, francia stb.) nyelvterületen” (29).

Igen jó gondolat, „lelet” volt bevonni e tárgyban a vizsgálatokba FRANZ XAVER HAIMERL (1952.) „Mittelalterliche Frömmigkeit im Spiegel der Gebetbuchliteratur Süddeutschlands” című munkáját. A GömK. tartalmilag a nürnbergi Szent Katalin domonkos kolostorhoz tartozó imakönyvekkel mutatja a legnagyobb hasonlóságot, s HAADER azt az eddig kevésbé figyelembe vett szempontot is felveti, hogy a közös latin imakincsből eredő egyes magyar szövegek olykor németből való fordítások is lehetnek. Például városainkban is ekkor szép számú német lakosság élt, amely egyházi gyakorlatában a latin mellett nyilván az anyanyelvére is támaszkodott. S az egyháziak, a papok, a szerzetesek, az apácák között szintén voltak német (és más nem magyar) anyanyelvűek. A német párhuzamokra, esetleges kapcsolatokra (újabban) l. még LÖKÖS PÉTER (1998.) „A bécsi fordítóiskola és a késő középkori népnyelvű vallásos irodalom” című cikkét is. HAADER azt ugyancsak megjegyzi, ha föltesszük, hogy egyes imákat magyarul is tudó német anyanyelvűek németből ültettek át, talán közelebb kerülhetnének a GömK. (és néhány más kódex) bizonyos részeiben a zöngés : zöngétlen oppozíció jelölése nagyfokú zavarának magyarázatához is. (Ez az elgondolás valóban föltehető, sőt akkor is számolhatunk vele, ha a német anyanyelvű átültető latinból fordított magyarra.) A GömK.-ben (és a WinklK.-ben) szereplő *senkel* 'ajándékoz' (< német *schenken*) ige szintén német fordítóra mutathat (32, 71)². E szemponthoz kapcsolódva megjegyzem, magam is úgy gondolom, hogy a Magyarországon élő (magyarul tudó) nem ma-

² Mint most látom, a *senkel*, *sinkel* igére a SzT.-ban számos adat van, s más források (NySz., OklSz., MTsz.) is a szó erdélyi előfordulására (? és szász eredetére) vallanak. Ez az említett kódexrészletek, illetve fordítójuk, másolójuk erdélyi kapcsolataira is mutathat.

gyar anyanyelvű egyháziaknak nyilván létező (korai) magyar írásgyakorlatára is jobban oda kellene figyelniük. Az ŐMS. számos íráshibájának a magyarázatául például BENKŐ LORÁND is felvetette többek között azt a lehetőséget, hogy a másoló a magyart esetleg nem is anyanyelvi fokon bírta (1985: 26). Magam az ŐMS.-ban feltett *sepedyk* (? σ : *sphedyk*) 'sebhedek, sebesülők' íráshiba kapcsán gondoltam arra, hogy a másoló talán német anyanyelvű volt (A. MOLNÁR 2005a: 87; l. még A. MOLNÁR 2002: 465), ZELLIGER ERZSÉBET a Húsvéti Népeinek kapcsán tér ki általában is a magyarországi magyar–német kétnyelvűsége, s a magyar nyelv akkori, magas(abb) presztízsére (2003: 681)³, s részben ide vonható az is, hogy a szakirodalom egy része, köztük VIZKELETY ANDRÁS (2004: 29, 31 és passim) a Leuveni kódex magyar kezeinek, főleg a Glossatornak nevezett kéznek a latin szövegek másolásakor annak olaszos íráshagyományát konstataálták. Egyébként a kvantitásbeli más-salhangzó-oppozíció visszaadásának jelentős zavara szintén feltételezhet német vagy olykor talán valamilyen szláv anyanyelvű fordítót, másolót. Utalnék itt a hosszú mássalhangzóknak a magyar nyelvterület néhány foltján jelentkező tendenciaszerű megrövidülésére, ami a szakirodalom szerint vagy a nyelvi szubsztrátum hatására (ha elmagyarosodásról van szó), vagy idegen nyelvi hatásra ment végbe. TEISZLER PÁL például a Nagykároly melletti Mezőfény magyar nyelvjárásában mutatja ki a hosszú mássalhangzók megrövidülését, hiányát, amit a lakosság korábbi sváb–német voltával magyaráz. A németben ugyanis nincs meg a rövid : hosszú mássalhangzó-oppozíció, a hosszú mássalhangzók jelentéskülönbítő szerepe. A magyar nyelvterület néhány más pontján is hasonlóképpen: német, szlovák, orosz vagy román nyelvi hatással magyarázzák a hosszú mássalhangzók megrövidülését (l. TEISZLER 1957: 106–7; irodalommal). Természetesen az is előfordulhatott, hogy magyar anyanyelvű ember írt le nem magyar, népnyelvű szövegeket, erre s talán különböző anyanyelvű egyháziak együttélésére is utalhat a Zsigmond-kori töredék, a Húsvéti népeinek (HNé.). A mintegy tízszövényi magyar szöveget német, lengyel és cseh megfelelője társaságában történt lejegyzésből ismerjük. A nyelvemlék nyelvészeti (és művelődéstörténeti) szempontú bemutatója, ZELLIGER ERZSÉBET szerint a lengyel és a cseh szöveg hibáit látva a scriptor ezeken a nyelveken nem vagy csak gyengén tudhatott, „a lejegyző németül is (jól) tudó magyar ember lehetett” (ZELLIGER 1991: 661; és vö még pl. ZELLIGER 2003: 681).

Ami az újra való leíráskor vétett hibákat illeti, megemlítem, hogy a leírás módjaként a szűkebben vett másoláson kívül a diktálás után valót szokták számon tartani, természetesen mindkét esetben számolva bizonyos nyelvi keveredéssel, módosulással, ami a scriptor másolási, leírási szokásaitól ugyancsak függ. Kevésbé gondolunk arra, hogy a másolás sokszor nyilván a belső beszéd alapján is megvalósulhatott, tehát úgy, hogy a másoló a szöveg egy-egy kisebb részletét vagy akár csak egy-egy szavát elolvasta, memorizálta, s így felidézte, esetenként magában mondva vagy mormolva írta le. Ez persze kombinálódhatott a szűkebben vett másolással, a szöveg folyamatos nézésével, netán a diktálással, de ugyanakkor olykor a szöveg bizonyos szerkezeti, szóhasználati átalakításával is. Mármost a szöveg ilyen belső beszéddé alakítása ugyancsak kedvezhetett annak, hogy a másoló a saját

³ Már csak utólag – kéziratomnak az új technikai szabályzat szerinti átdolgozása és még egy-két kisebb módosítás utáni ismételt beküldésekor – jelezhetem, hogy ZELLIGERnek a HNé.-ről most jelent meg egy összefoglaló munkája. Ez egyébként ennek az írásnak a vonatkozó részeit nem módosítja (l. ZELLIGER 2006.). – E helyütt (több) olyan szakirodalmat is idézek, ami e GömK.-kiadás után jelent meg. Esetenként ez másutt is előfordul. A szerzők ezeket az adatokat már nyilván nem vehették figyelembe. Magam a kódexkiadás által felvetett, engem (is) inspiráló kérdések továbbgondolása során hivatkozom rájuk, illetve olyan távolabbi, közvetett kapcsolódási pontokra, amelyek már nem tartoznak a GömK. kiadásának teendőihez, de érintik annak problematikáját. A továbbgondolás pedig általában az ember saját érdeklődési köreihez (szintén) kötődik; ez vetéssék figyelembe, amikor több saját publikációmra is hivatkozom.

(magyar) nyelvhasználatát, fonetikai rendszerét szintén érvényesítse. S ez a nem magyar anyanyelvű, például az említett, fölthetően német scriptorokra is nyilván áll. ZELLIGER (1993: 284) a HNé.-vel kapcsolatban mondja, miszerint elképzelhető, hogy „a lejegyző a verset írás közben magában énekelte, mondta”. S hadd említsek egy részben hasonló saját esetet. Boldogult ifjúkoromban Helsinkiben voltam ösztöndíjjal, s két magyar munkáról vártak tőlem sürgősen ismertetést a Virittájja 1969-es számába. Miután megírtam, a javításnál tünt fel, hogy több esetben a finn nyílt és a zárt *e*-t (*ä*, ill. *e*) összekevertem. Ezt egyszer vagy kétszer valószínűleg egyébként is megtettem volna, de aztán rekonstruálván a helyzetet arra a következtetésre jutottam, a többszöri tévesztést az okozhatta, hogy (a gyors) gépelés közben belső beszédként mintegy magamban is mondtam a szöveget, az én nyelvhasználatomból pedig hiányzik a zárt *e* (*ë*). A szóban való felidézés és a másolandó írásképpé ütközhet talán a GömK. 90-en is, amikor a scriptor leír, majd áthúz egy *Az har* szövegésztr, aztán pedig (a rózsafüzér egy tizedének rajza után) így folytatja: „Az iii [’harmadik’] *pater noster*”. (Persze, erre más magyarázat is lehetséges.)

A GömK. konkrét tartalmából, amelyek főleg imaszövegek, többet külön is megemlítek: áldozási imák csoportja (köztük az Aquinói Szent Tamásnak tulajdonított is), Ima Krisztus testrészeihez, Rózsakoszorú (a szó a német *Rosenkranz* tükörfordítása), Mária keserűségei, Szent Brigitta 15 imája, Imádság Szűz Máriához („Sancta Maria perpetua virgo virginum...”), Anima Christi, Szent Ágoston negyven napon át mondandó imádsága. A fejezet végén a szerző szól az imák szerkezetéről, stílusáról, valamint a kódex rubrikáiról (a rákövetkező szövegegység címe, utasítások, búcsús ígéretek, személyes megjegyzések). Néprajzi szempontból is érdekes, hogy az imák elmondása által elnyerhető előnyök között egy-két imába mágiikus ráolvasásselemek is beszüremkedtek. (A tartalmi ismertetésről l. még később is.)

A következő fejezet tulajdonképpen egy táblázatos kimutatás: A kódex szövegegységei táblázatosan latin megfelelőikkel (és forrásaikkal) és magyar kódexekbeli párhuzamos helyekkel ([37]–[58], összeállítója HAADER LEA). A RMKód. kommentárjainak ezek a korábbi szakirodalmat is felhasználó részei a különböző szempontú nyelvi, nyelvtörténeti összehasonlítások számára rendkívül hasznosak, s ez így van a GömK. esetében is. Az szintén megfigyelhető, hogy ezek az összevetések az RMKód. kötetekinek előrehaladtával technikai kivitelükben és tartalmilag is fejlődtek, gazdagodtak. Sőt, mivel a GömK. jó része imádság, tehát több rövidebb és elterjedtebb szövegegységet tartalmaz, a kódexbeli megfelelőik, párhuzamok száma is nagy. S a szövegek jelentős részének van, kikutatták vagy a fejezetszerző tárta fel a latin megfelelőjét (és forrását) is. A GömK.-re vonatkozó táblázat ezenkívül az eddigi hasonlóaknál annyival is bővebb, hogy külön oszlopban feltünteteti az illető másoló kéz sorszáját, a táblázat legszélső mezeje pedig esetenként megjegyzéseket tartalmaz a lapok állapotára, a szövegbe írt betoldásokra stb. vonatkozóan. A párhuzamos kódexrészleteket (és forrásaikat) annak idején jól kiaknázták a TNyt., újabban a MNytört., s általában a nyelv- és irodalomtörténet oktatásában szintén igen jól fel lehet használni őket. A RMKód. táblázatai elsőrendű lehetőséget adnak nyelvtörténeti, kodikológiai problémák mélyebb és szélesebb aspektusú tárgyalására. Érdemes lenne majd – a korai, legkorábbi nyomtatványokat is bevonva – a bibliai helyekről, bibliafordítás-részletekről is egy a korábinál (SZERECZ 1916.) lényegesen bővebb gyűjteményt készíteni.

A harmadik, kifejezetten a kódex tartalmával foglalkozó fejezet az egyes szövegegységeket külön is kommentálja (59–83; szerzője HAADER LEA; a szövegegységeket, tételeket is nem a kódexírók, hanem – szögletes zárójelben jelölve – ő számozza be). Ilyen típusú fejezetek is inkább a RMKód. újabb kötetekben tűnnek föl (LobkK., PeerK., KazK.). A GömK.-nek azonban ezek a hosszabb-rövidebb külön kommentárjai minden eddiginél sokoldalúbbak – és nem csak a különböző imáknak, a szövegegységek változatosságának köszönhetően. A szerző imponáló alapossággal, a témára való ráérzéssel és többfelé kite-

kintve tájékoztat. Természetesen épít az eddigi szakirodalomra – a magyar mellett külföldre is, gyakran hivatkozik például HAIMERL említett munkájára –, s a korábbi eredményeket nemcsak felhasználja, összefoglalja, hanem adott esetben továbbfejleszti vagy korrigálja is. Egy-két példát bemutatok ilyen esetre, illetve néhány kommentárról külön is szólok. A 3. szövegegységről (a „Krisztus tíz útja” nevű ima) TÍMÁR azt írta, hogy a ThewrK.-ből másolták 1555-ben a GömK.-be. HAADER a szövegbeli eltéréseket, a szóhasználat esetenkénti különbségeit számba véve megállapítja, inkább arról van szó, hogy a két kódex megfelelő szövegegységei közös eredetire mennek vissza. S megemlíti még, hogy a hangjelölési, nyelvjárási különbségek szintén erre mutatnak, de ezek bizonyítékként való felhasználásához jóval körültekintőbb vizsgálatra lenne szükség. Engedtessek meg, hogy kitérjek a hangjelölés terén egy olyan tényre, amellyel egy más téma kapcsán találkoztam. A KT. *lejeffen* szaváról írtam, hogy abban egy $h \rightarrow y$ (j) másolási hiba lehetőségével szintén számolhatunk. Azért is, mert a középkorban a *h*-nak volt egy olyan paleográfiai variánsa, amelyben a kezdő szár rövid, a záró vonal viszont mélyen lenyúlik, és amint kódexeink is mutatják, ez összetéveszthető volt az *y*-nal (l. pl. JókK. 124; DomK. 44, 178; ÉrsK. 258). Nagy valószínűséggel az ilyen másolási hibák közé vontam a *meg* igeikötőnek a ThewrK.-ben gyakori *megy* vagy *megy* alakját is (vö. a kódexben ugyancsak gyakori *megh*-el). Lásd: A. MOLNÁR 2003: 436; 2005a: 124–5. A ThewrK. (RMKód. 18. szám) közlétevéoi, BALÁZS JUDIT és UHL GABRIELLA a kódex 90%-át másoló 1. kéz és az ugyancsak a törzsanyagot másoló 5. kéz esetében viszont határozottan számolnak az igeikötő *megy* alakjával, bár hozzáfűzik, hogy a szintén a törzsanyagot másoló 3. kéznél ennek nyoma sincs. Tekintve, hogy nem tudok róla, miszerint a nyelvjárásokban, a szakirodalomban (vö. J. SOLTÉSZ 1959: 29–56; TNyt., TESz., EWUng., MTsz., ÚMTsz.) az igeikötő *gy*-s alakját másuttal említették volna, magam továbbra is azt gondolom, föltehető egy íráshibával létrejött alak és annak szórványos terjedése, akár ritkán „átírva” is (*meg*, *meg*). A GömK.-ben messze legtöbbször másoló 8. kéz (? Legéndy Kató) írásában, az 58. és a 73. lap mellékelt színes fakszimiléjén is (l. a Bevezetés 112. lapja után) jól lehet látni, hogy a Katerina soror írta *h* betűk általában hasonlítanak az *y*-hoz. Elismerem azonban, hogy ugyancsak számba vehető a *meg* igeikötő egy *megy* alakjának a léte is, mint most látom, máshonnan (vö. NySz.) szintén lehet rá adat, noha én az íráshibát ezekkel kapcsolatban is föltehetőnek tartom. Például: 1470: *megy oluadok wala* (Gl.); vagy a TelK. 336-tól 361-ig terjedő részében úgy egy tucatszor fordul elő a *megy* (s egyszer a *meg* és a *megy*), igaz, még több *meg*-gel együtt. Mármost kérdésünkre, a GömK. és a ThewrK. említett párhuzamos szövegegységeire térve látható, hogy a GömK. e harmadik szövegegységében (4–10) a 9. lapig minden oldalon többször előfordul a *meg* igeikötő (általában az *emlékezem meg* igealakban), és az igétől mindig külön és *megh*-nek írva. A ThewrK.-beli megfelelőben (67–76) viszont az igeikötőnek a következőképp leírt alakjait találjuk: 67: *megh*, *meg*; 68: *megy*, *meg*; 69: *megy*; 70: *megy*, *megy*; 71: *Megy*, *meg*; 72: *megy*, *megh*, *meg*; 73: *megh*, *megy*, *meg*; 74: *meg*, *megh*; 75: *megy*; 76: *Meg*, *megy*. Más szóban szintén akad hasonló példa, 75: „Es az három was *zegyel* *megy zeghezének*”. Teljesen ugyan nem lenne elképzelhetetlen, hogy a ThewrK.-et másolva a különbözőképpen leírt *meg* igeikötőket a GömK. scriptora egységesítette, s a ThewrK.-beli (írás)változatoknak még csak nyoma sem maradt, de egyedül a *meg* igeikötő írásmódját nézve is nyilván valószínűbb, ha a két kódex e helyei esetében egy közös előzményt vagy egymással összefüggő közös előzményeket teszünk föl. A GömK. és a ThewrK. idézett helyeinek a viszonyát tekintve tehát e téren is ahhoz hasonló eredményhez jutunk, amit szélesebb körű vizsgálattal HAADER megállapított.

Egyébként a GömK. 1516-ból való törzsszövegében van még három olyan rész (33–7, 151–2, 238–47), amelynek a magyar párhuzamát egyedül a ThewrK.-ből ismerjük (297–302, 303–4, 49–59). Ezek között, amint a szövegbeli eltérések mutatják, láthatóan nincs köz-

vetlen összefüggés. Ami pedig a *meg* igekötő alakját illeti, abban az első két párhuzam között nincsen különbség, mindkét kódexben mindig *meg* áll (a ThewrK.-ben ezek a részek a 3. kéz másolásai). A harmadik párhuzamos helyen viszont a GömK. következetes *meg*-nek írt alakjaival szemben a ThewrK.-ben ezek az előfordulások találhatók: 50: *megy*, *megy*; 52: *megy*, *megy*, *megy*; 53: *megy*; 55: *meghy*, *megy*; 56: *megh*; 57: *Megy*, *meghy*, *meğ*; 58: *Megy*, *megy*; 59: *meğ* (háromszor). S ez a különbség megint csak támogatja azt, amit HAADER (79–80) a GömK. illető, 52. szövegegységének a kommentálásakor annak a ThewrK.-beli párhuzamhoz való viszonyáról ír: „A két kódex szövegei eltérő fordításokat közvetítenek; valószínűsíthető, hogy sok variációban létezett ez az imádság” (domonkos nagyheti ájtatosság). – A GömK.-nek és a ThewrK.-nek a *meg* igekötő kapcsán tett rövidebb összevetése még arra is jó példa lehet, hogy az egyes szövegegységek párhuzamos vizsgálata olykor nemcsak az illető kódexeket szűkebben érintő nyelvi vizsgálatokhoz társulhat.

A hajdan a kódex elején álló, Mária keserűseiről szóló imák (5. szövegegység) szép kommentálásából külön figyelemre méltó az a megállapítás, hogy amíg ezeknek a többi magyar kódexben lévő változata Szűz Máriához való fohászzkodással kezdődik, addig a GömK.-ben lévő szöveg először Krisztushoz fordul. S ennek a szövegvariánsnak a megfelelője egy XIV. századi nürnbergi apácainakönyvben lelhető fel, ami a GömK.-ben ugyancsak a nürnbergi Szent Katalin kolostor (s azon túl a strassburgi) apácainakönyvek felé mutat. És ezt „az egyéb szövegegységek együttállása mellett nem lehet véletlennek tekinteni” (62). Az is jó megfigyelés, hogy a 13. tétel (43–6) versszerű passiótöredékének írásjeltelen volta – szövegromlásokon át – valóban lehet egykori verssortördelés nyoma (64–5). A 22–27., a 60–4., valamint a tartalmilag velük rokon 33., 36. és 37. szövegegységekben az áldozáskor, illetve az úrfelmutatáskor (elevációkor) vagy velük kapcsolatban mondott imák állnak. HAADER ezeket a mise központi részeihez kötődő imádságokat szintén részletesebben kommentálja. Kitér például arra, hogy az áldozási és az úrfelmutatási imádságokat sokszor nehéz elkülöníteni, a 22. tétel szövegtörténetéről írva pedig a Pázmány imádságoskönyvében és részben a mai Hozsanna énekeskönyvben való előfordulást szintén megemlíti. A 36. tételnél meg azt, hogy az imát Weöres Sándor is idézi a „Három veréb hat szemmel” című kötetében. A 28. szövegegység a Rózsakoszorú (neve a német közvetítésre valló *Rosenkranz* tükörfordítása) kapcsán (mai neve *rózsafüzér*), a szerző a népi vallásosság e kedvelt imaformájához fűz egyház- és kultúrtörténeti megjegyzéseket (68–9). Katerina soror – a fakszimilén látszik is, és mint a közétevéők szintén említik (319, ill. 90, 3. lábjegyzet) – a szöveg közé a rózsafüzér (tíz szemből álló) tizedeit összesen tizenötyszer oda is rajzolta. Bár újabb publikáció, megemlítem TÜSKÉS GÁBOR és KNAPP ÉVA (2005.) „E. S. és a *Rózsakoszorú*” című tüzetes tanulmányát. Ebben ők elsősorban Gyöngyösi István Rózsakoszorú (1690.) című munkájáról, annak forrásáról és szerzőjéről szólnak, de részletesen kitérnek az európai és benne a magyarországi rózsafüzér-kultusra is. (Ugyanakkor a GömK.-et nem említik, s általában a többi kódexbeli adatot sem.) A „Liturgikus lexikon”-ban (VERBÉNYI – ARATÓ 1989.) a rózsafüzérről és használatáról a *szentolvasó* (*rózsafüzér*) címszó alatt szólnak. S megjegyezhetjük, hogy az *olvasó* ’rózsafüzér’ szóra az OklSz. már 1450-ből ismer adatot (vö. még pl. EWUng.), az NySz. pedig az ÉrdyK.-ből hoz kettőt, és emlékezetem szerint a szó előfordul más kódexben is. Az *olvas* ’a rózsafüzér imádságait számolja’ jelentésére pedig I. pl. CzechK. 174–80 (a rózsafüzérről kapcsolatban erre a helyre HAADER szintén utal); ÉrdyK. 384b; NySz. A 29. tétel a Szent Brigittának tulajdonított 15 ima, amely a középkorban igen népszerű volt, a latinban is több változata van, és nyolc magyar kódexben is megtalálható.

A GömK.-ben lévő szöveget az eddigi szakirodalom vagy önálló fordításnak, vagy a WinklK.-beli változat másolatának gondolta. HAADER pontos mikrofilológiai vizsgálattal mutatja ki, hogy egyik álláspont sem helyes, a GömK.-ben és a WinklK.-ben lévő imák

valóban összefüggnek, de szövegeik bizonyos különbségei miatt csak olyan módon, hogy egymáshoz közel álló másolatokra mehetnek vissza (69–72). Az viszont talán újra megvizsgálandó lenne, hogy a KrizaK.-beli variáns hogyan viszonyul a GömK. és a WinklK. szövegéhez. LÁZS SÁNDOR ugyanis ezeknek a kódexeknek a Brigitta-imáit – mint HAADER is írja – egy csoportba sorolja, még ha önálló fordításokként is. Ezt a kérdést magam nem vizsgáltam, javaslatomat pusztán annak alapján vetem fel, hogy amint fentebb, a faksimiléik tárgyalásakor egy példában láthattuk, a 15. ima *hogy ez életnek utána* szerkezete csak az említett három kódexben fordul elő. A 35. tételként olvasható imának egy rövidebb variánsa a PeerK.-ben és a ThewrK.-ben is megvan. A GömK. valószínűleg más latin változatra visszamenő szövege a variálódásra is több érdekes példát nyújt. A PeerK. és a ThewrK. *békességnek fejedelme* helyén a GömK.-ben *örökkességnek fejedelme* (148) áll, a *királya* helyett pedig *törvénye* (149), aminek hátterében, mint HAADER rámutat, a latin *rex ~ lex* tévesztés van (73). Sajátos eset, amikor kódexeinkben ritkán a szövegeltérések oka a latin mintaszöveg téves olvasata. Megemlítem, hogy ilyen fordult elő az irgalmas samaritánus példázatában a MünchK.-ben, a DöbrK.-ben és a JordK.-ben a Lukács 10: 30-ban is, ahol a *felevén* helyett *feltekintvén* szerepel. Nyilván vagy egy olyan latin szövegből eredően, amelyben a *suscipiens* igenév helyére a *suspiciens* került, vagy pedig közvetve egy olyan magyar alapszövegre visszamenően, amelynek a fordítója összetévesztette a két latin igét (vö. KÁROLY 1955). A MünchK.-ben meg a Lukács 10: 34-ben a *(be)vivé* helyett *monda* áll, mert a fordító az itt ’vitte’ jelentésű *duxit* igét tévesen a ’mondta’ értelmű *dixit*-nek olvasta (I. BOROS 2006: 197). A 34. tétel egy Szent Agostonnak tulajdonított imádsággá alakított szekvencia, amelyről azt olvassuk, hogy sajátos infinitivus szerkezeteit meglepően pontosan látjuk vissza ERDÉLYI ZSUZSANNA gyűjtésében (1996.; 2001.). Az ima népi elterjedését, további használatát és variálódását „érthetővé teszi, hogy az a PONGRÁ CZ ESZTER szerkesztette s 1719–1902. között számtalan kiadást megért rendkívül népszerű ének- és imádságos könyv harmadik részében szerepel utolsó, bűnbocsánati imádságként” (ERDÉLYI 1988: 740). A szöveg variálódására HAADER a 65. tétel kommentálásakor is kitér.

Fontos, hosszú latin nyelvű szövegegység az 58., Árpád-házi Szent Margit verses latin officiuma, amely a MargL. kutatásában is figyelembe veendő. Mint TIMÁR KÁLMÁN írja, az officium „teljes szövegét a Domonkos rend magyarországi kolostoraiban II. Pius engedélye alapján már a XV. században külön zsolozsmaként mondták január 18-án, Margit halála napján ... Érvényben 1805-ig volt, ekkor ugyanis Boldog Margit ünnepét az egész rendre kiterjesztették, és a régít új zsolozsmával váltották fel” (81). A Margit-officium olvasmányos szövege a valószínűleg Margit gyóntatója, a magyarországi domonkos rendfőnök, Marcellus által írt latin MargL.-nak egy töredék változatát tartalmazza, amely a későbbieknél létezőbb, még nem vagy kevésbé befolyásolták a kérvényezett szentté avatás szempontjai. Mivel az officiumot Legény Kató igen sok hibával másolta le, a Bevezetés MADAS EDIT munkájaként normalizált (humanista) átirásban külön közzé teszi annak javított szövegét is (84–98). Az 59. szövegegységről azt mondja a kommentár, hogy a 12.-hez képest, amely szintén Mária 12 tagjáról szól, részletezőbb és költőibb: „*zent mehedet. fejer lilyommal meg ke wrmjekewze wt buza. azthaghoz hasonlottath ... gye wmelches emle wjdet: zeep zele w fejekhez hassonlottakat ... kezejdet: jacynktos ke wuekuel meg ekess wlketet*” (82; GömK. 299–300, 301). Megemlíteném, hogy e szöveg az „Énekek éneke” 7: 3-ra és 7: 8-ra, valamint az 5: 14-re megy vissza, amelyeknek megfelelő részeit a DöbrK.-ből (481, 479), illetve a Vizsolyi Bibliából egy népszerűbb átirásban idézem: „Te hasad, miként búza asztag, liliomval környéközött ... Te állatod pálmához hasonlott, és te csecsid szőlő fűhöz (o: fürthöz) ... Ű kezei völgyesek. Tellyesek jácintossal ű fülei”; illetve: „az te házad (o: hasad) mint az liliomokkal megkerített gabona asztag ... Az te magasságod hasonlatos a pálmafához, és az te mellyeid a szőlő gerezedekhez ... Az ő kezeiben vadnak arany gyűrök,

mellyekbe foglaltattak hiacinthus színő drága kövek” (KOMORÓCZY 1980: 30, 29, 18–9, 16). Az „Énekek éneke” rövid részleteinek, egyes sorainak parafrázisa, felhasználása gyakori a kódexekben, KOMORÓCZY (1980: 32–5) és SZERECZ (1916.) közöl is belőlük egy (nem teljes) listát, de ők a közvettebb szövegfelhasználásokat különben sem említik, így a GömK. vonatkozó részletét sem. A Biblia, annak hatása természetesen közvetve vagy még áttételesebben is sokszor beépül egyházi szövegeinkbe, azok egyes (kisebb) részeibe, szerkezeteibe, szóhasználatába is. Ennek a bizonyos kódexekben igen nagy számú, nemegyszer reminiscencia- vagy parafrázisszerű, jobbára közvetett forrásból átvett elemnek a számbavétele azonban a kódexkiadásoktól, egy mégoly kommentálttól sem várható el. Bibliai szöveghatásról szólva a GömK.-ből mintegy mutatványként mégis hadd említsék meg két adatot. A 31. szövegegység (Imádság Jézus nevééről), amely imát a rubrika szerint igen szükséges vonagoló (azaz vonagló, nagyon beteg) ember előtt mondani, egy helyütt a 6. zoltár 6. versszakára alludál, vö.: GömK. 134: „mÿ hazon lezen en bennem. Ha zalandok. az evrvk halalra. hol tegedet. Holtak. nem dÿchernek. sem mÿnd azok. kÿk pokolra zalnak.”; és pl.: DomK. 20 (Zsolt. 6: 6): „Mert nÿn en ki rulad halalban emlekoziek · pokolban kedig ki vall neked” (a *pokol* jelentése itt ’alvilág, sír’, a héber *Seol*); „Mert nincs emlékezés rólad a halálban, a seolban kicsoda dicsóít téged?” (revideált Károlyi-féle ford.). Szent Brigitta 15. imájában pedig a 42. zoltár 4. verse első felének található egy reminiscenciája, l. pl. GömK. 120: „Hogÿ penÿtencianak. es zeretetnek *kenÿuej. legÿenek ennekem. eÿ es napÿ kenÿerÿm.*”; vö.: „*Könnyhullatásom volt kenyerem éjjel és nappal*, mikor mindennap azt mondták nékem: »Hol van a Te Istened?«” (revideált Károlyi-féle ford.; l. még A. MOLNÁR 2000: 54).

„A kódex másoló” című fejezet (98–102, szerzője PAPP ZSUZSANNA) a szakirodalmat (VOLF, KNEIUSA, TÍMÁR, HAADER, l. fentebb) felhasználva, mint a már fentebb olvashattuk, a GömK.-ben 11 másoló kezét különít el, nem számítva közéjük a címlapot másoló XVI. századi kezét. Messze a legtöbbit, mint már szintén említettet, Legéndy Kató másolta (8. kéz), s jó pár lapot még Tetemy Pál, illetve egy föltehetőleg Krisztina nevű apáca, aki az imádságokba a saját nevét helyettesíti be. Azt sem lehet azonban kizárni, hogy a név a kódex megrendelőjére vonatkozik, tudjuk, őt szintén Krisztinának hívták. PAPP erről a három másolóról külön is szól, s mint írja, a többi egykorú hat, rövidebb szövegeket másoló kéz Legéndy Katóhoz és az említett Krisztinához (?) hasonlóan szintén szigeti apáca lehetett. Egy táblázatos kimutatást is közöl arról, hogy melyik kéz, milyen lapokat, lapokon másolt. S az idegen (és későbbi) kezek marginális bejegyzéseit szintén felsorolja. A fejezet eddigi tudásunkat alaposan foglalja össze, s ki is egészíti, megemlíti például, hogy a PeerK. 367. lapjának nyolcsornyi szövege nem Tetemy Pál munkája (101–2). A PeerK. színvonalas kiadásának (RMKód. 25. sz.) a szerzőit, KACSKOVICS-REMÉNYI ANDRÉÁÉ és OSZKÓ BEATRIXET ez esetben nyilván a kézírás hasonlósága és az azonos szövegrészlet (János 1: 1–4) vezette féltre. A bibliai szöveg fordítási és helyesírási különbségei (vö. GömK. 47) s például a *d* betű száranak különböző módon való írása viszont valóban más-más scriptorra vall.

Az egyes kezek paleográfiai jellemzőiről, hangjelölési és helyesírási gyakorlatáról ugyancsak részletes fejezet szól (103–23; szerzője PAPP ZSUZSA). Külön kiemelendő, hogy a szerző rendszeresen bemutatja az egyes kezek írását, azok paleográfiai sajátosságait. Megnevezi az írás típusát (pl. bastarda), szól egyes betűk sajátos írásmódjáról, az írástükör méretéről, a betűtagok egymáshoz illesztéséről (tractatio), az esetleges rubrumozásról, a díszítésekről stb. Az íráskép bemutatása után PAPP mindig részletesen ismerteti az illető kéz hangjelölését is. Az egyes kezeknél a betű : hang megfeleléseket példákat szintén tartalmazó táblázatok mutatják be, s ezeket a szerző kommentálja is. PAPP a kéz helyesírásának KNEIUSA-féle (1952.) (típus)besorolását ugyancsak mindig közli, s azt is, hogy esetenként ő mennyiben egészítette ki vagy korrigálta KNEIUSA véleményét. Olyan kérdésekre szintén kitér, mint a helyesírásban a fonetikus és az etimologikus elv érvényesülése, egyes hang-

változások jelölése, a rövidítések, az elválasztás, a szöveg tagolása. Példaként a 2. kéz jellemzéséből idézek, amely a 3–10. lapokat írta. „Az írás bastarda: kurzív *a*, bezárult *v*, tört *r*; a hosszú *s* és az *f* szára lenyúlik az alapvonal alá; a szóvégi *s* kétöblű és nyitott. E kéz írásában viszonylag sok a kurzív elem és a hurkos szárú betű: *l*, *k*, a *h* (alul, fölül), *b*, *g*, *z* (fölül zászlóval); a *d* szára többnyire hurkolt, de egyenes szárú és unciális is előfordul. A betűszárak enyhén jobbra dőlnek. A tractacio gondos, az írás pondusa könnyed, az írás lendületes, lenyúló, öblös betűhurokkal díszítve. [Bekezdés] A tinta sötétbarna színű. A címek, iniciálék, maiusculák rubrummal készültek. A szerény rajzolattal díszített iniciálékat az előre kihagyott helyre írja be a scriptor, s ezek maiusculaként a sor elején megismétlődnek: *Kkerlek* (9/15). T a g o l ó szándékkal rubrumoz ez a kéz mondatkezdő nagybetűket is, a továbbiakban azonban csak ötletszerűen használja a piros tintát ... A 10. lapra írt újabb szövegegységben a scriptor nem rubrumoz. Az írásképből következően ez a szakasz más alkalommal készíthetett” (104–5). A hangjelölés ismertetésekor a hang : betű megfeleléseket és példákat tartalmazó táblázat közlése után PAPP többek között ezt írja: „Idegen eredetű tulajdonnevekben a *j* hang jelölője az *i*, illetve az *ÿ* (5/1: *Iesus*, 4/10: *ÿesus*), a *k* *c*-vel, az *i* pedig *i*-vel, a latin írásnak megfelelően fordul elő: *cristusnak* (3/2). [Bekezdés] A néma *h* a *t* és *g* betűket követi: *megh mewethe* (7/15). A hasonlást nem minden esetben jelöli a scriptor: *Bewsegwel* (6/14), de: *Bewseggel* (9/15); a *t* + *j* hangkapcsolatot kiejtés szerint tünteti fel: *Megh Zolgaltattÿa, magzattÿa* (10/10, 15–6). [Bekezdés] Érdekes sajátossága ennek a kéznek az *f* fonéma gyakori betűkettőzéssel való írása: *le ffoztak, ky ffolÿ wala* (6/9, 14), *keresztffarol* (9/6), *megh chwffoltata* (7/16) stb. ... [Bekezdés] R ö v i d í t é s e i a latin szövegírásból ismeretek: *Aṛ* (5/15), *orō* (= *oracio* 9/14)”. Majd PAPP megjegyzi, hogy a sorvégi elválasztás két vonalkával van jelölve, s „A s z ö v e g t a g o l á s á r a az alsó helyzetű pontot, vesszőt, ritkábban a kettőspontot alkalmazza a scriptor... A pont a mondatathárok megjelölésére nagybetűvel párosul (nagy pont), de tagmondatok elkülönítésére (kisbetűvel = kis pont; KESZLER 1995, 38) is használja... Kiegészítő írásjelként – főképpen az imákban előforduló – szünetjelölő keresztet (+) alkalmazza ez a kéz (3)”. Ehhez a szép, szakszerű jellemzéshez pusztán annyit jegyeznek meg, hogy magam legalábbis a fakszimilén a *g* felett nem látok zászlót.

Noha a GömK. tizenegy másolója eleve részletesebb bemutatást kíván, mint az olyan kódexeké, amelyeket csak egy vagy néhány kéz másolt, a GömK. e fejezete is az (egyik) legrészletesebb ilyen kommentár. A paleográfiai jellemzést már kiemeltem, de kifejezetten pozitívan értékelem a hangjelölés (a helyesírás) részletes bemutatását is, noha ebbe a részbe egy-két hibás vagy pontosítandó példa és megállapítás szintén bekerült. Így a *halgass meg, fogadhassa* szavakat egy nyelvtörténeti munkában jobb nem a hasonlások, hanem (az ősmagyarban végbement) összeolvadások között említeni: *hallgat + ja* (:> *hallgassa*; 114). A *hvlatal* szóban a rövid *t* szabályos, tudniillik, a környező igealakok tanúsága szerint is ez az igealak elbeszélő múlt idejű (vö. 111). Az a megállapítás, hogy az 1. kéz „a hasonlást a kiejtés szerint tünteti fel: *fokságodert* (139/3), s a számos felszólító módú alak is ezért jelöletlen: *oltalmaz meg* 'oltalmaz meg' (140/9)” (104), pontosítható, finomítható. A hasonlásokat ez a kéz többnyire valóban jelöli, de van példa az etimologikus elv alkalmazására is: 139: *fogsaga*, 139, 140: *azthe* 'az te', 140: *sebtol*. Az *oltalmaz* (*meg*) és hasonló alakokban pedig nemegyszer magánhangzóval kezdődő szó előtt is jelöletlen a felszólító mód, például a 7. kéz, Tetemy Pál esetében: 53: „vram *irgalmaz*, Az”; 57: „Vram *iesus cristus ... irgalmaz* ennekem”. Még néhány különböző példát idézek a 8. kéztől, Legéndy Katótól, 66: „zerez en bennem”, 131: *zerezÿed*, 148: *irgalmaz* ennekem (kétszer), *irgalmazÿ* ennekem (kétszer), 149: *irgalmazÿ* ennekem (kétszer), *irgalmaz* ennekem (kétszer), 140, 152: *otalmaz meg*, 154, 156: *otalmazÿ* engemet. S hasonló a helyzet más kódexekben is (pl. CzechK., PeerK., ThewrK.). E jelöletlen felszólító módú alakokkal kapcsolatban arra szintén gondolha-

tunk, hogy mivel a latinban a szó végén nem áll hosszú mássalhangzó, a szó végén egy ideig a magyar hosszú mássalhangzók jelölésére még nem terjedt el a két azonos betű (l. A. MOLNÁR 2005b: 115–6). Amikor egyes alakok írásában az etimologikus és a fonetikus elv keveredik, az azt is tükrözheti, hogy a vonatkozó hangváltozás előtti és utáni állapot még egyidejűleg él. Az 7. kéznél említett *agý*, *aggýa*, *meltoltas*, *ewrýzzed* szavakban viszont a mássalhangzó rövidegsége vagy hosszúsága a különböző hangtani helyzettől (szóvégi, ill. intervokalikus) is függhet (vö. pl. A. MOLNÁR: 2000: 25–30; 2003: 198–204). Az archaikus jelenségek, az azokra hozott példák említését (vö. 117, 122, 127) néhány esetben jobb lett volna elhagyni, így például a *miá* (*mýa*) ’által, miatt’, az *alapanak* (vö. *állapik* ’consisto; stehen bleiben’), a *meg haragandol* a GömK. korában és még később sem archaizmus (l. pl. NySz.). S megjegyzem még, hogy a „kýaltnak *zenth*, *zenth*, *zenth*, seregeknek vra istene” mondatban a felsorolás tagjai írásjellel való elkülönítésének (vö. 118) már helyesírási hagyománya is van, tudniillik ez a mondat a Bibliára megy vissza: a Jel. 4: 8-ra és az Ézs. 6: 3-ra, ami a korai és a későbbi szövegekben is a fenti módon van tagolva, l. JordK. 812; különböző bibliafordítás-részletek, illetve bibliafordítások; Zrínyi: Szigeti veszedelem 15: 12.

Jó gondolat volt, hogy PAPP ZSUZSANNA külön kitért az *f* fonémának a GömK.-ben (is) látható esetenkénti *ff*-fel való jelölésére. A 8. kéz, Legédy Kató hangjelölését tárgyalva írja, hogy „a »margitszigeti iskola« sajátsága lehetett a Ráskay Leánál is gyakori feltehetően *F* értékű rubrumozott *ff* betűk írása” (119). Ezt a kérdést és általában az *F* vagy *f* értékű *ff* betűkettőzést – más kódexekre is kiterjesztve – majd érdemes lenne még részletesebben vizsgálni. Magam erre a problémakörre és egy-két hasonlóra lentebb, az ismertetés vége fele a csatlakozó vizsgálódások között térek ki bővebben.

A Bevezetést bő és szakszerű Irodalomjegyzék zárja (130–4). Ezt – más kódexkiadásokra is gondolva – egy adattal egészíteném ki: Répertoire de la poésie hongroise ancienne. 1–2. (HORVÁTH 1992.). Az RPHA., illetve annak később az internetre felkerült, bővíthető változata (magyar címmel: A régi magyar vers repertórium. Főszerk.: HORVÁTH IVÁN) a témának olyan összefoglaló kézikönyve és adattára, amely a kódexekben előforduló verseket vagy feltételesen versnek tekinthető szövegeket is nyilvántartja és jellemzi (Irodalomtörténeti adatok, Metrum és műfaj, Bibliográfia). „A versek esetén 1600-ig, a források esetén 1700-ig az abszolút teljesség igényével történt meg az adatgyűjtés”. A GömK.-ből (is) számon tartott szövegek: Atya Istennek hatalma, erősíts meg engemet – Igen szép imádság és ájtatos; p. (= a GömK.-beli lapszám, ill. kezdőlapszám) 150, RPHA. 0107; Bizonytalan, hogy vers vagy ritmikus próza, énekelt); Ó, Uram, Jézus Krisztusnak Szent Lelke – Imádság; p. 151, RPHA. 1137; Bizonytalan, hogy vers vagy ritmikus próza, énekelt); Ó, dicső Szentlélek, kinél jobb ajándékot – Igen szép imádság Szentlélekhez; p. 156, RPHA. 1100; Bizonytalan verselésű szótagszámláló, izostrofikus, énekelt. Az RPHA-ban, az interneten a szövegekről az említett címszók alatt bővebben található adatok és tömör jellemzés. A kézikönyv pedig egyfajta „gépeskönyvként” magyar, angol, francia és német nyelven az interneten és többféle hozzáféréssel is megtalálható, tanulmányozható ([http://magyar-irodalom.elte.hu/cgi-bin/repertorium/...](http://magyar-irodalom.elte.hu/cgi-bin/repertorium/))

A több alfejezetből álló bevezetést „A kódex hasonmása és betűhű átírata” című másik fő rész követi (135–797). A szövegkiadás a RMKód.-sorozat szabályzata és szokása szerint is a bal oldali lapon a fakszimilét, a jobb oldalin pedig a lényegében betűhűen átírt szöveget tartalmazza (az /helyett *s*, a *ŷ* helyett pedig *z* áll, a rubrumozást félkövér betűtípus jelöli), amihez a közreadók szükség szerint lábjegyzeteket fűznek (utalnak például a betűjavításokra, a betoldásokra). Az átírás és a jegyzetelés is igen gondos munka. A fakszimilét betű szerint ugyan én nem vetettem végig össze az átírással, de ezt több helyen megtettem, az átírást pedig elolvastam, és nem láttam benne hibát. Nemegy kódexkiadásunk ugyan a magasabban fekvő pontot az átírásban is úgy jelöli (pl. MargL., DomK., HorvK., DebrK., PeerK.), azok

azonban a kézírást tekintve egységesebbek, s így érthető a GömK. megoldása, miszerint a pont (és vessző) mindig a mai szokásnak megfelelően alul van. A kódexben ugyanis egyes kezek általában alulra, mások fentebb teszik ki ezeket az írásjeleket, sokszor pedig a helyzetüket nem is lehet jól meghatározni. Egyedül azzal nem értek egyet, hogy ha egy lapon szakadás, hiány van, akkor annak a faksimiléjén a hiány helyén az előtte vagy a mögötte lévő lapról lefényképeződnek az onnan így belátszó betűk (a 153. lapon a 155-ről egy *nden* szótöredék, a 154.-en pedig a 152.-ről a rubrumos *ajjt* betűk). Ezeket ki lehetne retusálni, hiszen nem az illető lap természetes átlátszásai, a lap valós állapota a szakadás, a hiány.

Szűkebben vett ismertetésem vége felé mintegy excursust téve külön és viszonylag hosszabban is kitérek egy-két kérdésre. Hangsúlyoznám, hogy ezeket a fejtegetéseket nem a GömK. kiadásán kérem számon. Egy vagy két említett tény ugyan szintén lehet korrekció, itt azonban – az ismertetés, a dolgozat előző részeinek is egy vonalához csatlakozva – az a fő célom, hogy bemutassam: a kódexkiadásokhoz, különösen egy kiváltképpen érdekes anyagúhoz milyen sok irányból lehet kapcsolódni és akár egy-egy kis részletéhez is hozzászólni.

(Folytatjuk.)

A. MOLNÁR FERENC

Reflections on the new edition of Gömöry Codex

Gömöry Codex (GömK.) is a manuscript of 328 pages, mainly containing prayers, of Dominican provenance. Its core material was copied in 1516 in a nunnery located on what is called Margaret Island today. The full transliteration of GömK., with a facsimile version, footnotes, and 130 pages of introduction, was published by LEA HAADER and ZSUZSANNA PAPP in 2001 as volume 26 of the series Old Hungarian Codices. The commentaries in this edition of GömK. are of high professional standards, and the text edition itself is very good, too. Its Introduction is the most detailed study so far within the literature related to the publication of Hungarian-language codices. Following the general method of the series, it describes the codex itself, relates its history, thoroughly investigates, among other things, characteristics of content of some portions of the text, indicating their Latin sources and parallel portions of other Hungarian codices, and covers the interrelationships of Hungarian and Latin textual versions. It is intriguing that the closest textual parallels of some prayers are found in the Dominican nuns' prayer books of the St. Catherine Cloister of Nuremberg. The Introduction thoroughly presents palaeographic and orthographic features of the copiers' hands, 11 in all. The present paper partly reviews this edition of GömK., and partly discusses, in relation to this edition, certain historical linguistic and cultural historical aspects of, primarily Hungarian, codices.

FERENC A. MOLNÁR